

SZELLEMTÖRTÉNET

MA KÉTSÉGTELENÜL szélesebb körök érdeklődnek a tudományos életnek nemcsak személyi, hanem tárgyi jelenségei iránt is, mint akár egy emberöltővel előbb, összefügg ez a műveltség emelkedésével, de e mellett a társadalom demokratizálásával is, ezzel a nálunk aránylag új folyamattal, melynek gyermekbetegségeire még lépten-nyomon ráakadunk. Ilyen beteg jelenséget figyelhetünk meg a tudomány iránti új érdeklődéssel kapcsolatban is, mely olyan emberek részéről nyilvánul meg, akik a tudományos módszert nem ismerve, csak másod-harmadkézből kapják híreiket s így ki vannak szolgáltatva a többé-kevésbé jóhiszemű, gyakran tudatlan közvetítőknek. Ez történt a ma sokfelé emlegetett szellemtörténettel is. Mindenki szeretett volna valamit tudni a szellemtörténetről. Ez a dicséretreméltó érdeklődés azonban a fórum és a napi politika zsi-vájában csakhamar kivetköztette a szellemtörténetet tudományos mivoltából. A tudós helyét rövidesen elfoglalta a dilettánsok és újságírók hada, nem csoda, ha a magyarázatok kapcsán a félreértések egész lavinája indult meg. A tudomány joggal kívánhatta volna meg a közönségtől, hogy egy tudományos módszerről gyártott vicceket visszautasítson, hiszen minden tudományos irányhoz becsületos szándék, új, nehéz feladatok vállalása fűződik. Am nem így történt, sok értelmetlen cikket kellett elolvasnunk, míg legutóbb Babits Mihálynak komoly megértésre törekvő nagy tanulmánya meg nem jelent. Ismeret és elmélkedés helyett a közönség megelégedett sekélyes éekkel, amik persze csak gyártóik lelkiismeretességét bizonyíthatják olyan tudományos mozgalommal szemben, melynek hívei ma Európának legjobb gondolkodói. A tudományos dolgokkal űzött ez újabb élcelődés hasonlít ahhoz, mellyel egy emberöltő előtt Rákosi Jenő gúnyolta éveken át hírlapjában a németek Zeppelin-építését, s melyre ma már jobb, ha szégyenkezve leplet borítunk.

Azok számára, akik a tudomány mai problémáinak mélyére szeretnének látni, álljon itt ez a rövid tájékoztatás.

RENDSZERBEFOGLALT elmélettel a szellemtörténet máig sem dicsekedhetik. Ez mutatja erejét, életrevalóságát. Elméleteket ide-oda hord az idők szele, csak az, ami lassan nő együtt a lélekkel, nő nagyra és nem hal el. Az ilyenfajta elméletnek nem ismerjük születési dátumát, szerzője nincs, felnevelkedett, hogy senki sem tudott róla. Úgy kezdődött, mint minden nagy átalakulás, észrevétlen, titokban, újszerű munkák mélyén. Az élet formálta ki, a

gyakorlat iskolájában járt. Ha feltűnését jellemezni kívánjuk, paradox állítással kell megelégednünk: szellemtörténet nincs, jórészben ma sincs, csak szellemtörténeti munkák. Írtak előbb is, később is a történészek tanulmányokat elmélyedéssel, módszeres iskolázottsággal. Az érdeklődés köre azonban lassanként megváltozott. Nem tudatosan, nem valami elmélet, a szellemtörténet hatása alatt, hanem olyképpen, ahogy a szaktudományokban igazi pálfordulás bekövetkezni szokott: egyes kérdések, gyakorlati problémák megoldása kapcsán. Az átalakulás in praxi, magukban a történeti munkákban lépett fel, műhelyfeladatok körül, a hívebb ábrázolás érdekében. Csak apránként vették a szakemberek észre, amint egymás munkáit jobban megnézegették, hogy műveik olyanok, mint a testvérek, egy nagy népes család gyermekei. Kétségeik, célkitűzéseik akaratlanul járatlan utakra vitték őket. El kell hinnünk ezért nekik, hogy nem a sarlatánság vezette őket az ismeretlen ígértföldje felé, hanem az a démoni, isteni hang, melyre Szókratész óta minden gondolkodó hallgat. Amivel a nagy útra ellátták magukat, az a tudomány minden fortélyá, műszere. A pozitív tudomány műhelyében sajátították még el azt a szakképzettséget, mely nélkül nem képzelhető el modern történetírás. Csak a látás más, amivel fogadják a dolgokat és a dolgok, amik vonzzák őket. Nem álmódózik, bár a világ, amit kutatnak a szellem világa. Másnak csak az anyag létező, ám nekik a szellemi jelenségek éppoly valóságosak mint a puszta matéria, megismerésük pedig csak úgy lehetséges, mint a térbeli dolgoké. Kérdezik: miért lenne a gondolat, az eszme, az emberi vélekedés az anyagnál kevésbé létező? Gondolataink, eszméink, érzéseink? Hiszen cselekvő és érző énem könnyen megéri a cselekvő és érző lényeket. Ne mondja senki azt, hogy a holt anyag könnyebben felfogható, mint az ember élete. Eszemnek, szívemnek a holt matéria nem lehet jobban megismerhető, kedvesebb.

A tudomány motorja nem rosszabb ma, a szellemtörténet idejében, mint régen, sőt úgy lehet, annál sokkalta jobb. A volán mellett azonban a megváltozott idők embere ül. Hogy mely táj felé repül a gép, az tőle függ. A vidék, amit bejár, a szellemi jelenségek világa. A tudomány számára a szellem viszont nem lidércfény, nem imbolygó kísértet és fantazmagóriák hazája. Szerinte a szellem értelmét a fogalmak, eszmék, állítások, nézetek, érzések és törekvések köre teszi ki, melyek nem maradnak a lelki életben elszigetelten, hanem megmutatkoznak a külső, testi világban, annak formái között, szóval kifejeződnek, objektívalódnak. Az egyéni lelkektől éppúgy különböznek mint a térbeli, testi jelenségektől. A lelki egyedek egymáshatott, egymással közölt gondolataiból, érzésanyagából, törekvéseiből egy individuumok felett álló világ alakul ki, mely tartalmilag örökösen megújul, változik. Ezt a közösségekben kifejlődött életfolyamatot úgy lelki tartalmaival, mint testi objektívációival nevezzük szellemnek és kutatását szellemtörténetnek. Feladata nyomozni ennek a szellemiségnek az idők medrében változó formáit, felkutatni mindazt a jelenséget, amely a szellem hatása alatt forrott ki.

Ezen a ponton rá kell mutatni egy sajnálatos félreértésre. Dilthey, a szellemtörténeti iránynak a századfordulón nagy megindítója,

állította fel azt a tételt, hogy a szellemi tudományok az ismeretek nagy rendszerében a természettudományoktól különálló csoportot alkotnak. A kétféle tudomány megismerésére is más-más út szolgál. A szellemtudományok tárgyait beleéléssel lehet csak megérteni, a bennük lakozó „Sinn“ megragadásával. Ezt a beleélés-gondolatot felkapják természetesen a szellemtörténészek is munkájuk módjának jelzésére. A kételkedőknek az élmény hangoztatása elegendő volt arra, hogy a szellemtörténetet újfajta regényírásnak tekintsék. Hiszen a művészt szintén az élmény vezérli, hol húzódik tehát a határ történelmi regény és történetírás között? Ezen az alapon kétségbevitették tudományos komolyságát. De elfelejtették, hogy Dilthey az élmény-nyel kapcsolatban nem a szellemtörténetről beszél, hanem általában minden szellemi tudományról. A történet mint tudomány él, szerinte, a beleélés módszerével. Nemcsak a szellemtörténész, hanem bármelyik régimódi, pozitivista, romantikus, humanista történetíró, úgyszintén középkori krónikás a megismerésnek ebben a formájában kap képet az emberi nem történetéről. Az élmény — ha Diltheynek igaza van — a nagy elválasztó a szellemtudományi és természettudományi ismeretszerzés között, de nem a történetírás bizonyos fajai között. A szellemtudományok egyetemes kiváltságáról van itt szó, mely lényegénél fogva oppozícióban van a természettudományos megismeréssel. Az adathajhász pozitivista, a történelmi materializmus zászlóvivője éppúgy Dilthey tétele alá esik, mint az a szellemtörténész, akit e tétel alapján akarnak kizárni a komoly tudósok társaságából. A pozitivista is csak olyan művész, mint a szellemtörténész.

ÚGY VÉLEKEDNEK sokan a szellemtörténetről, hogy az alapjánvéve nem más, mint jó értelemben veendő művelődéstörténet. Nemesített oltvány, gazdagabb termésű, de végeredményben mégis csak nem új, hanem régi. Nagyvonalúbb, körültekintőbb, így minden ízében szintetikus, míg elődje az összefoglalásnál is adatatomok halmozására hullott széjjel. E szerint abban a nagy harcban, melyét a politikai történetírás vívott és vív meg a művelődéstörténelemmel, a szellemtörténet új fordulatot jelentene. Talán fordulatnál többet is: teljes győzelmet.

Ha megkérdezzük, mi a kultúrtörténet, látni fogjuk, hogy az valamivel több és valamivel kevesebb, mint a szellemtörténet. Azért több, mert a kultúrtörténet meghatározott tárgyakra vonatkozó ismeretrendszer, tehát tudomány. A kultúrtörténet maga is sokféle rész-tudományt ölel fel, pl. a társadalomtörténetet, gazdaságtörténetet és így tovább. Ellentéte a politikai történet, mely mindenekelőtt államtörténet kíván maradni, míg a művelődéstörténet tárgya a nép, a társadalom az idők változásai közepeit. A szellemtörténet nem lehet a művelődéstörténet egyik rész-tudománya. Ha ennek a nagy tudomány-családnak tagja volna, nem találkozhatnánk szellemtörténettel a gazdaságtörténetben avagy a jogtörténetben. Már pedig ismerünk ilyen szellemtörténelmi alapon írott gazdaságtörténelmi, jogtörténelmi munkákat. De nem lehet azonos a szellemtörténet magával a művelődéstörténettel sem, mert akkor viszont kitagadnék legkitűnőbb szel-

lemtörténészeinket a politikai történetírás területéről. Azt sem mondhatjuk róluk, hogy amit írnak, nem eseménytörténet, hanem tisztára művelődéstörténet. Munkájuk tárgya dönti el, hogy politikai történészeink közé tartoznak-e.

Minden történettudományi ágak megvan a maga telke, parcelálja a megismerésre méltó dolgok nagy határában. Csak a szellem-történet olyan nincstelen, senkifia, se földje, se háza. Mindegyik otthon van valahol, ő bolyong mindenfelé. Semmije sincs, de övé az egész határ. Mert legyen a történeti tény jogi vagy gazdasági, irodalmi avagy társadalmi esemény, annak kutatására a szellem-történet jogot formál.

És ugyanebből az okból szenved hajótörést minden olyan törekvés, mely a szellem-történetet az irodalom-történettel próbálja igazolni. Miután a szellem-történeti kutatást elsősorban irodalom-történészek indítják meg és programszerűen leginkább ők művelik, ebből a felületes szemlélő azt a következtetést vonta le, hogy a szellem-történet nem más, mint az irodalom-történet alkalmazott tudománya. Aki szellem-történetet ír — mondták ennek a nézetnek szószólói — irodalmi szempontokat érvényesít más tudományág területén. Az irodalom-történész — folytatják — nagy gögijében úgy tekint le a társtudományokra, mintha azok ancillái volnának. Anélkül, hogy valamit is értene az illető szaktudomány kérdéseihöz, irodalmi arzenáljából felsorakoztatja fogalmait, ötleteit, hogy azokkal bevehetetlenek hitt falakon győzedelmeskedjen. Magyarán mondva azonban eljárása sohasem lesz több pusztá dilettantizmusnál.

Tagadhatatlan, hogy — főként német földön — egyes irodalom-történészek a szellem-történet leple alatt, a tudományos alaposságot megcsúfolva, híg esztétizálásra adták magukat, komolytalan szárnypróbálgatók azonban minden téren szóhoz jutnak. E kilengések miatt a szellem-történetet kárhóztatni, mégis esztelenség volna. Bizonyos továbbá, hogy az irodalom-történetnek több érintkezőpontja van a szellem-történettel, mint a többi társtudománynak. Ám a szellem-történet minden szellemtudománynak, így az irodalom-történetnek is, felette áll. Független tőle, s kutatási köre sokkal szélesebb, semmint gondolnánk. Elhibázott próbálkozás volna a szellem-történet anyagát az irodalom-történet problémáira korlátozni.

A TÉNYLEG ELKÉSZÜLT, megírt szellem-történeti munkák mutatják majd meg, hogy hol kell a szellem-történet lényegét keresni. Közülök álljon itt egy pár mutatóba:

A kapitalizmus lényegéről, kialakulásáról rengeteg könyvet írtak. Max Weber könyve¹ képviseli köztük a szellem-történetit. Leírhatatlan hatást váltott ki, nyomán megtanulták a kutatók, hogyan kell gazdasági jelenségeket szellemiekre szétbontani. Ha könyvének jól a mélyére nézünk, az új kopernikusi fordulatot abban ismerjük fel, hogy Max Weber a modern nyugati kapitalizmus kialakulásában

¹ Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Gesammelte Aufsätze zur Reüigionssoziologie, I. 17—206 ll.). Hozzáférhető magyar fordításban is.

gazdasági okok mellett lelki, és pedig vallási mozgalmak közreműködését fedezte fel. Weber könyve a kapitalizmus jogi, társadalmi, gazdasági, technikai tényezőinek vázolásából indul ki és ebben az előzetes vizsgálódásban arra az eredményre jut el, hogy a modern nyugati kapitalizmus elterjedését vallási képzetek befolyásolták. Éppen ezért megkísérli felfedni azokat a vallási elemeket, melyek hatottak a gazdasági élet kialakulására, másrészt viszont törekszik megállapítani a kapitalizmusnak azokat az oldalait, melyek vallásos képzetekhez kapcsolódtak. Ez a ható szellemi tényező pedig nem volt más, mint az aszketikus protestantizmus hivatás-etikája. A legkifejezettebben érvényesül ez a tan az angol puritánoknál. E szerint az ember csak akkor él Istennek tetsző móddal, ha betölti földi hivatását. „Ha Isten nektek oly utat mutat, melyen saját lelketeknek és másoknak kára nélkül törvényes módon több nyereségre tehetek szert, mint valami más úton, s ti ezt elhárítjátok magatoktól s a kisebb hasznot hozó utat követitek, akkor keresztezitek hivatástoknak (calling) egyik célját, akkor vonakodtok Isten sáfárjának (stewart) lenni s az ő ajándékait elfogadni, hogy azokat érte használjátok, ha kívánna. Nem az érzékiség és a vétek kedvéért, hanem igenis Istenért dolgozzatok azon, hogy gazdagok legyetek.“ így ír ennek a puritán etikának egyik képviselője, Baxter Richárd. Δ kapitalista hajlandóság ezekből a sorokból könnyen kiolvasható.

Míg előbb a gazdaságtörténet másra, mint gazdasági okra nem is gondolt, Max Weber a gazdasági világban is szellemi tényezőkre appellált. Könnyen elképzelhetjük azt a kavarodást, melyet könyve keltett a gazdaságtörténészek körében, akik a naturalizmus légkörében anyagnak anyagra tett hatásával magyaráztak minden jelenséget. De akik matematikai képletek, gazdasági törvények kutatása közben ráeszméltek olykor egy szellemi világ létezésére, mely törvényekkel, anyagi képletekkel nem helyettesíthető, azok Max Weber könyvét egy új világ hírnökeként fogadták.

Ne menjünk azonban a szomszédba példákat kölcsönkérni. A magyar történetírás dicséretére legyen mondva, hogy e nagy átalakulás idején nem maradt el a külföld mögött. Azóta, hogy a Pécsett megjelenő, de többnyire budapesti tudósoktól írt Minerva folyóirat pártfogásába vette a magyar szellemtörténet ügyét, az új szemlélet alapján megírt tanulmányoknak se szeri, se száma.

Szellemtörténetet művel nálunk pl. Thienemann Tivadar, az említett Minerva szerkesztője¹, midőn a kor Erasmusnak hódoló szkeptikus attitűdében jelöli meg annak a nemzeti elernyedésnek okait, amely Mohácsnál az országot idegen hadak prédájának tette ki. Mohács politikai esemény, a közrejátszó okok között az erasmusi világszemlélet kihatása azonban könnyen felismerhető. Látnivaló, hogy a szellemtörténet az eseményt a szellemi élet szempontjából vizsgálja meg, s csak ott kutat, hol van ilyen „szellemi mondanivaló“. Hogy hogyan vélekedtek annak idején az emberek a dolgokról, az minden cselekedetükre többé-kevésbé irányítólag hatott. Ezt a

¹ Mohács és Erasmus. Minerva, III. 1—65. II.

többé-kevésbét igyekszik a szellemtörténet esetenként meghatározni, mert nem vak s tisztában van azzal, hogy a szellemi komponens mellett sok más anyagi természetű jelenség is munkál az események előidézésében. Ha a történetírás ezekről a szellemi hatóerőkről nem vesz tudomást, maga zárja el azt az utat, mely a legegyszerűbb események megértéséhez vezet.

Sok vitára adott alkalmat évtizedek óta a horvátok és magyarok közt Szent László és Kálmán horvát hódításainak magyarázata. A kérdés a napi politika eszmekörében a körül támadt, hogy vajjon Horvátország mint külön királyság önként csatlakozott-e Magyarországhoz, avagy meghódított terület volt-e. A szellemtörténet kezében ez a probléma elvesztette közjogi vagy politikai élet, mert a kor politikai és államjogi szemléletéből kétséget kizárólag meg lehetett állapítani, hogy úgy a horvát, mint a magyar álláspont mai fogalmakat vetített bele a magyar történelem első korszakába.¹

Elegendő ennyi a szellemtörténeti példákban. Ami ezekben közös, az úgyis kitapintható. Nem a tárgykör, avagy ugyanazon tudományág tartja össze ezeket a tanulmányokat, hanem a történeti ábrázolásban mutatkozó felfogás: a követett kutatási irány. Példáinkat a gazdaságtörténetből, a politikai történetből vettük. Am nem lenne annál könnyebb feladat, mint kiegészíteni példáinkat a történeti rokontudományok köréből. Az eredmény lényegében nem szenvedne változást és pedig abban, hogy t. i. a szellemtörténet minden, csak nem valami új tudomány. Iránytadó új látásmód, törekvés, magatartás a szellemtörténet, amely a kutató segítségére siet, hogy új eredményeket érjen el. A szellemtörténet végeredményben módszer.

Mint módszert kell a szellemtörténetet értékelnünk, megbecsülnünk. Ez pedig más szóval azt jelenti, hogy a módszer által elért tudományos eredmény elsősorban a történetíró tudományos kvalitásaitól függ. A szellemtörténet csodálatosan finom műszer a történeti jelenségek felvételére és kutatására. Ám vele bánni is kell tudni. A zseni játékára a szépség élményét kelti fel az a hegedű, mely az iskolás gyerek kezében csak nyikorgásokkal felel. Ezért a kritika mindenkor különböztesse meg a módszert magát, helyességét vagy alkalmatlanságát, a módszer esetenkénti, hol jó, hol rossz alkalmazásától. A régi iskola bevált módszerét is lehet helytelenül gyümölcsöztetni: a jó módszer nem segíthet a rossz történetírón. Nem lehet csak azért támadni a szellemtörténetet, mert lehetnek munkásai között iskolázatlan, gyöngéképességű, kiforratlan egyéniségek. A régi történetírói gárda sem állott merőben Pauler Gyulából és Salamon Ferencekből, az ilyen valóban nagy tudósok mellett akárhány olyan kiadó is szerepelt, aki a sajátmaga „felfedezte“ levéltári anyagnak sem tudta megítélni jelentőségét!

Vannak olyanok, akik kételkednek abban, hogy ami jó, használható a szellemtörténetben, új lenne. Szerintük mindaz a sok hűhó, amivel a szellemtörténet olyan nagyra van, a történetírásnak

¹ Deér József: A magyar-horvát államközösség kezdetei. 1931. Jancsó Benedek társaság kiadványai 2. sz.

már réges-rég óta közkinccse. A különbség a régi és új „szellemtörténet“ között éppen ott rejlene, hogy a régi az jó volt, mert a maga helyén alkalmazták, az új viszont rossz. Ahol nincs, ott ne keress — mondja a közmondás. Mégis a szellemtörténet nagy buzgalomban ott is szellem után kutat, ahol — anyagra talál.

Melyik volna ez a jó, öreg szellemtörténet? Az eszmetörténet. Valóban nem új feladat egyes eszmék történetének bemutatása különböző korokon keresztül. Jelentősebb szellemi mozgalmaink is, mint pl. a humanizmus, a reformáció, gazdag irodalommal rendelkeznek. Eszmetörténet azonban még nem szellemtörténet. Nagyon is könnyű elképzelni olyan formájú eszmetörténetet, amely az eszmét az anyag hatássférájából szemléli. Nem azon dől el a szellemtörténet ügye, hogy mi az illető feldolgozás tárgya, mely körbe vág témája, hanem hogy az illető jelenség a szellemiség megnyilatkozásaként mérettetett-e le, avagy sem. Egy eszme történetét lehet „naturalista szellemben“ is megírni. Sőt éppen azt nevezzük naturalista gondolkozásmodnak, hogy ha a szellemi jelenségeket anyagi megnyilatkozásaik szerint értékeli. Például, ha egy lelki folyamatnál a fiziológiai elváltozásokat veszik tekintetbe. Ha a szellemtörténet csak eszmetörténet volna, legszebb természet kellene megsemmisítenünk. A szellemtörténet igazi eredményeit arról a területről hordja össze, amelyről azt hittük, hogy a szellem virágaival sohasem ékeskednek: a materiális javak világából. Nincs olyan történeti tény, melynek valami köze ne lenne a szellemi élethez. Kibogozni ezeket a szálakat, rámutatni a szellem áramlására, — ez a tisztán szellemtörténeti kérdés. Maga a tény azonban lehet ezer és ezerféle. Eszme, világnézet, politikai esemény, társadalmi mozgalom, termelési mód, vagy könyv, irodalmi alkotás, — ezek történeti tények, melyeknek megvan, ha különböző nagyságban is, a maguk szellemi arculata. Az a felvétel, amelyre a szellemi arculat kerül, a tény szellemtörténeti képe. Készíthetünk a tényről számtalan felvételt, a legkülönbébb nézőpontból. Ám szellemtörténeti képünk nem kevésbé hű, mint a többi.

TORZ ÁBRÁZOLÁST ad a szellemtörténet — mondhatják — a valóságról. Az élet gazdagsága helyett, amit kapunk, az az élet egy oldaláról nézve. A beállítás ferde, a valóság legnagyobb része kiesik a felvételtől. Mindez a történelem meghamisítására vezet. Az egyoldalúság oka onnan ered, hogy a szellemtörténész nem magát a történeti tényt mint egészet kívánja ábrázolni, hanem ennek a történeti ténynek csak elenyésző kis darabkáját: szellemi jQziognómiáját. Nem lenne helyesebb, feladni a módszert, a szellemtörténeti attitűdöt, mely rövidlátással veri meg a kutatót? A történetírásnak egyetlenegy célja van, ez a cél azonban magába öleli az egész történeti valóságot. Jobb tehát letérni a szellemtörténet útjáról, amely nem a tényt iparkodik megismerni, nem a dolgot három dimenziójában, hanem csak úgy, ahogy az a szellem síkjára vetül. így a történetírás egyedül helyes álláspontját az ú. n. történeti iskola képviselné, amely nem metszeteket készít a valóságról, mert amit ad, az mindig összkép.

Ez a követelmény azonban azt jelenti, hogy a történetíró a különféle módszereket a szükség szerint váltogassa, mindenekelőtt pedig ne álljon be egyetlen módszernek sem a szolgálatába. A módszer arra való, hogy a kutató mint eszközzel bánjék vele, a módszer maga sohase uralkodjék az emberen. Miért azonosítja magát azonban a kutató a szellemtörténeti módszerrel? Mert több a szellemtörténet pusztá szempontnál, mert világnézet kifejezője. Az, aki a kutatót a szellemtörténet egyoldalúságából óhajtja kiemelni, tulajdonképpen azt a követelményt állítja fel: a tudomány maradjon ment mindenfajta világnézettől. Végző ponton tehát a szellemtörténet nagy pere azon dől el, hogy mi módon békíthető ki a tudomány a világnézettel.

Nem minden módszertani kérdés nyúlik le világnézeti mélységekbe. Számos olyan nézőpont körül forog a történeti rekonstrukció munkája, mely a műhelyproblémák határát sohasem lépi át. Rothacker, a szellemtudományok módszerének legeredetibb kutatója, nyilvánvalóan túloz, mikor minden módszer világnézeti alapjáról beszél. Annyi azonban bizonyos, hogy a tudományos kutatás történetében a nagy változások mindig világnézeti mozgalmakkal függnek össze.

A szellemtörténet is megváltozott történeti szemléletet tükröz vissza. A nagy fordulat akkor történt, mikor először állították szembe a természettel az embernek mint szellemi lénynek világát. Előzményei hegelianus reminiscenciáig követhetők, a kezdet kezdetén Dilthey áll. Rá szoktak hivatkozni, mint aki először mondta ki, hogy a szellemtudományok nem vonhatók természettudományos szempontok alá. A természettudományok eszközeivel a szellemtudományok világa, a szellem birodalma, meg nem ismerhető. A szellem létének elfogadásával egy idealista hullám indult meg, amely természetesen nem maradt hatás nélkül a történeti szemléletre. A szellemtörténet ennek az új szemléletnek már csak módszertani kikristályosodása. A pozitivizmus is módszer, akár a szellemtörténet. A pozitivizmus azonban a naturalizmus világszemléletének talajába ereszti le gyökereit. Ahogyan a naturalizmust egy új idealizmus váltja le, akként lép fel a szellemtörténet is mint a pozitivizmus nagy ellentéte. A szellemtörténet reakció a pozitivizmussal szemben. Ezzel a megállapítással a történetírást irányító nagy áramlatokat akartuk megjelölni, azokat a vezető elveket, melyek áthatják a kor kiemelkedő egyéniségeit. A történetírás mesterembereit tanúként szerepeltetni egy-egy kor szellemi mozgalmainak bemutatásánál — hálátlan feladat volna. A tömeg mindig süket maradt az irodalmi eszmék változásaival szemben. És a reakció nem lesz azzal kevésbé helyénvaló, ha a történészek számottevő raja a pozitivizmus korában sem hallott harangozni a fellépő új tudományról.

Kerek, kialakult világképről természetesen nem lehet szó. A világkép pusztá lehetőségek góca, melyből mint valami mágneses mezőből meghatározott irányban, az idealizmus irányában áramok indulnak ki. A történész munkája nem abból áll, hogy ebből a mithikus élményből filozófiai rendszert építsen fel. Ránézve nem kérdés, hogy mi szemléletének elvi megalapozottsága. Ő ebben az áramkörben él, mint a

hívó hitében, annyira kételyektől menten, hogy eszébe sem jut: más-ként is lehetne... A mágnesáramok irányában a világra ösztönösen reagál, s feladatát elvégezte, midőn a jelenségekre, a történet tényeire egy-egy ábrázolással felelt. Így a módszer, mely egyben gondolkozásának erőforrása, világnézet, összenőtt egész emberi lényével. A szellemtörténet, akárcsak a pozitívizmus, egész embert követel.

Kárhózas, hogy a szellemtörténet kapcsolatot tart fenn a filozófiával? Nincs olyan szaktudomány, amely végső alapjait tekintve, ne a filozófiára támaszkodnék. Minden szaktudomány fogalmakkal operál, adottságokra hivatkozik, olyan legvégső elvekre, melyek filozófiai rendszereket tételeznek fel. Filozófia nélkül egy lépést sem tudnánk tenni a tudomány világában. A filozófia azonban világképet hord batyujában, a világ szemléletének más-más módját. Világnézet és tudomány, egymás nélkül nem lehetnek el. Szemére vetik a szellemtörténetnek, hogy elvesztette a tudományhoz egyedül méltó pártatlanságát, midőn felült az idealizmus szekere. Úgy tüntetik fel, mintha ebből a szaktudományra csak kár hárulna. A világnézet — mondják — azáltal, hogy a tudományos érdeklődést a jelenségek bizonyos csoportja felé irányítja, eltereli a figyelmet a többi jelenségről. Kerekedjek ezért a tudomány minden világnézet fölé. De amire a szellemtörténet hivatkozik, az nem olyan világnézet, ami miatt pirulni kellene. Ha valaki felekezeti vagy a napi politika eszméi szerint hangolja át a történelmet, annak kárát fogja vallani a szaktudomány. Nem erre a világnézetre van a szaktudománynak szüksége. Amely látni tanít, s mint fényszóró utat nyit a sötétségbe, 'az a világnézet pusztán filozófiai. Ha tehát változás következik be, és az eddig uralkodó világkép másba fordul, azok a végső elvek csoportosulnak át, melyek minden szaktudomány alapját alkotják. A szellemtörténet előfeltevései is olyan elvekbe ütköznek, melyek nélkül nincs történetírás.

Ezek a világnézetből fakadó elvek utakat nyitnak a megismerés számára, de nem mindenfelé, csak meghatározott irányban. A sokat hangoztatott egyoldalúság tulajdonképpen tudományos követelmény. A szellemtörténet mint egy idealista világnézet megnyilvánulása a szellemet állítja a pusztá matériális jelenségekkel szembe, csak azokat a jelenségeket vonja a kutatás lencséje alá, melyek a szellemet hatáskifejtésben szemléltetik. A valóságról egyetlen felvételt készít, s ezzel elmulasztja a tárgy hiánytalan leírását. Nem vallja ennek éppen a komoly tudományos ábrázolás a kárát?

Minden tudományos kutatás azonban bizonyos irányban végzett korlátozásokból áll. A jelenségek káoszában rendszeres ismeretre csak így juthatunk el. Amit a fizikában kísérletezésnek nevezünk, amit az orvostudomány mint specializálódást könyvel el, mindez egyes jelenségcsoportokat emel ki mások rovására. A kutató tudatában van annak, hogy az élet nagy gazdagságából a vizsgálat céljaira csak pár elemet ragadott ki. Csupán a vfzcseppet, magát a tengert nem tarthatja tenyereiben. Hátrányossá a vizsgálati kör szűkítése csak akkor válik, ha munkaközben a kutató megfeledkezik arról, hogy a kiragadott esemény a történeti folyamat egyetlen része, a nagy élet-egész egy darabkája pusztán, nem pedig önálló létező.

Mindez részletkutatás közben is egységes látást tesz fel; az egységes látás pedig éppen a szellemtörténeti iránynak leglényegesebb sajátosságai közé tartozik. Annak, aki szellemtörténeti munkát olvas, azonnal fel fog tűnni, hogy a szellemtörténész a történeti tényeket megbontja külső, tárgyi összefüggéseikben és egymásra vetíti, egymásra vonatkoztatja. Kapcsolatba hoz politikai jelenségeket irodalmi tényekkel, s gazdasági viszonyokat pl. a művészettörténet segítségével határoz meg. Ennek folytán az események megértéséhez éppúgy idéz törvényt, vallási vitairatokat, költeményeket, mint gazdasági számadásokat. Egy teológiai értekezést nemcsak a dogmatörténet hasznára értékesít, hanem felhasználja azt társadalmi és gazdasági kihatásaiban is. Az ábrázolás tagadhatatlanul valami különös felemás formát mutat fel. A jelenségek külső alakulásai helyett — akár az új művészi irányokban — a belső összefüggések sokkal fontosabbak. Ez az ábrázolásmód a régi iskola megszokott szabályaival szemben a legélesebb ellentétben áll. A pozitivisták történész megelégszik a tények külső alakjainak, tárgyi összefüggéseinek megrajzolásával. A naturalizmus történetírása úgy járja körül a történeti eseményt, mintha az térbeli tárgy volna. A naturalista szemlélet számára a tények külső, materiális összefüggései — azok, melyek a művészetben az új n. természetű ábrázolást határozzák meg — kötelező érvényűek. Nem így az új idealista szemléletre nézve. Az új irány mindent belülről, a lelid vonatkozások oldaláról mintáz ki.

A különböző tárgykörbe tartozó jelenségek egymásraborítása viszont arra mutat, hogy ez az új szemlélet a valóságot lelki természetűnek, organikus egységnek fogja fel. A szellemtörténet a részjelenségek tárgyi ábrázolásánál az életegészből indul ki. A tárgyi összefüggések helyett keresi azokat az ösvényeket, melyek befelé, az egészhez vezetnek. Megérteni és ábrázolni egy tényt annyit tesz, mint elismerni a tényről, hogy egy magasabb egység részese. Éppen ezért a szellemtörténész még a részletproblémáknál is szintézist ad. A pozitivisták történetíró ezzel szemben a külső, tárgyi kapcsolatok összefoglaló ábrázolását a részek pusztá összeadásával érte el.

És éppen abban van ennek az új iránynak nagy jelentősége, hogy egy univerzális élmény alapján átfogó megoldásokra ösztökéli az alkotó géniust. Szinte azt mondhatnám, ezen a ponton a szellemtörténet legyőzte önmagát. A kezdet kezdetén mint a pozitívizmus reakciója lépett fel, Studium közben mégis szempontjai egyre tágultak. Mert most már ebben az univerzális élményben nem az a lényeges, hogy az élet jelenség mennyiben szellemi vagy anyagi természetű, hanem hogy mimódon olvad fel az élet szellemi egységében minden történetformáló tényező. A történelem olyan, mint egy tovaördülő pamutgombolyag. Különböző színű szálai: az élet szellemi vagy anyagi tényezői. De ezek a tényezők nem szaladnak szét, inkább egymásba fonódnak. Ennek a folyamatnak kutatása a legméltóbb történetírói feladat.

VÁCZY PÉTER